

ДО ПИТАННЯ ВИНИКНЕННЯ КАМЕНОТЕСНОГО ПРОМИСЛУ НА ТЕРЕНАХ СХІДНОГО ПОДІЛЛЯ

Віталій Іванчишен

УДК 679.85+334.712(477.43/.44)

У статті проаналізовано погляди дослідників П. Хавлюка, Б. Рыбакова, Ю. Александровича, А. Сванідзе на проблему витоків та розвитку промислу обробки каменю як автентичного явища традиційної матеріальної культури на теренах Поділля. На основі аналізу історіографічної бази проблеми обґрунтовано кілька міркувань щодо часу виникнення каменотесного промислу та особливостей його розвитку в період існування Києво-Руської держави.

Ключові слова: каменотесний промисел, кам'яні жорна, кам'яні хрести, Східне Поділля.

В статье рассматриваются взгляды исследователей П. Хавлюка, Б. Рыбакова, Ю. Александровича, А. Сванидзе, освещающие проблему истоков и развития промысла обработки камня как аутентичного явления традиционной материальной культуры на территории Подолья. На основе анализа историографической базы вопроса обосновываются несколько предположений о времени возникновения каменотесного промысла и особенностей его развития в период существования Киево-Русского государства.

Ключевые слова: каменотесный промысел, каменные жернова, каменные кресты, Восточное Подолье.

The article analyzes the views of the scholars P. Khavliuk, B. Rybakov, Yu. Aleksandrovych and A. Svanidze on the problem of beginnings and development of stone-working trade as an authentic phenomenon of traditional tangible culture on the terrains of Podillia. On the ground of analyzing the historiography of the problem, there are substantiated a few considerations on the time of stonemaking origin and the features of its development through the spell of the Kyiv-Rus state.

Keywords: stonemaking, millstones, stone crosses, East Podillia.

Дослідження традиційних ремесел і промислів в історичній ретроспективі дає змогу визначити місце й роль цих занять у системі життєзабезпечення та господарського укладу українців. Технічний прогрес прискорює процеси «відмирання» традиційних промислів, що актуалізує потребу в їхньому всебічному вивченні.

Досі малодослідженим залишається каменотесний промисел, який набув значного піднесення на теренах історичного Східного Поділля впродовж ХІХ — на початку ХХ ст. Оскільки поширення цього промислу має яскраво виражений вузько-регіональний характер, виявлення історичних паралелей і взаємозв'язків значно утруднюється і можливе лише в процесі аналізу комплексу історичних джерел та даних суміжних наук (насамперед історії економічних учень, геології, статистики та мистецтвознавства). З огляду на велику питому вагу каменотесного промислу в соціально-економічному та культурному житті подільян, осмислення його матеріальної (техніко-технологічної) та сакральної сфер має важли-

ве значення в контексті вивчення традиційної культури українців.

Аналіз історіографічної бази дозволяє стверджувати, що проблема зародження та динаміки традиційного заняття обробітку каменю не знайшла свого достатнього висвітлення в наукових працях, не зважаючи на поодинокі звернення до неї окремих етнологів, археологів, істориків, мистецтвознавців.

Деякі аспекти дослідження промислу висвітлюються в мистецтвознавчих працях К. Широцького [16, с. 140–165] та Д. Щербаківського [18, с. 174–185; 19]. Саме ці вчені одними з перших аргументували необхідність подібних наукових студій та звернули увагу на автентичку виготовлення кам'яних хрестів на території України.

У дослідженнях Ю. Александровича [2, с. 465–501] та Н. Гомільовського [4, с. 1756–1786], які присвячені проблемам техніки й технології та економічного зиску каменотесного промислу, здійснюються спроби історичної реконструкції цієї частини системи

традиційних занять українців на основі збережених пам'яток та розповідей інформантів. Безсумнівно, зібраний вченими унікальний етнографічний матеріал має цінне наукове значення, але позиції Ю. Александровича та Н. Гомільовського щодо проблеми виникнення каменотесного промислу потребують більш ґрунтовної наукової аргументації.

Деякі концептуальні твердження наявні також у працях П. Хавлюка [14, с. 34–41], Б. Рибаківа [10, с. 417–422] та А. Сванідзе [11]. Вони, в межах тематичного поля власних наукових пошуків, приділяли увагу обробці каменю як невід'ємному елементу системи життєзабезпечення мешканців Східного Поділля.

Актуальним аспектом проблеми каменотесного промислу є визначення часу його виникнення в історичній ретроспективі.

Обробіток каменю був одним із найдавніших занять первісних людей. Безумовно, розвиток кам'яних знарядь праці та перехід до бронзових, а пізніше й до залізних, не могли не відбитися на покращенні засобів і прийомів каменеобробки. Однак для етнологів важливо окреслити той період, коли відбулася трансформація обробки каменю з первісного — виготовлення знарядь праці — у допоміжне кустарне заняття, тобто в промисел.

Насамперед спробуємо з'ясувати зміст поняття «промисел», адже у працях дослідників ми не знаходимо єдиної думки щодо його тлумачення. Особливо це стосується інтерпретації терміну «промисел» у межах народницького та марксистського підходів. Так, один з ідеологів російського народництва В. Воронцов стверджував, що кустарний промисел, зокрема сільський, еволюціонував із первісних форм у фабричне виробництво [3, с. 49–51]. На противагу цьому погляду, С. Харізоменов, ґрунтуючись на марксистській методології і критикуючи позицію народників, доводив, що промисел — це первісне явище, яке передре великій індустрії, не маючи питомої ваги в економічному укладі жителів, і, по суті, повністю себе вичерпує із переходом до індустріальної

промисловості [15, с. 544]. Недоліком обох підходів, на наш погляд, є ігнорування факту існування традиційного промислу в період домінування індустріального виробництва та нинішнє побутування його традиційних форм. Тому в нашому дослідженні в якості робочого визначення спираємося на сучасну інтерпретацію даного поняття, вміщену в термінологічно-понятійному довіднику з етнології за редакцією В. Надольської, де «промисел» визначається як дрібне ремісничє виробництво, що зазвичай допоміжне при основному сільському господарстві [8, с. 185].

Для визначення часу виникнення каменотесного промислу надзвичайно важливим є з'ясування моменту появи особливої групи людей, котрі перетворили обробку каменю у своє допоміжне заняття, що приносило їм додатковий прибуток. Специфікою каменотесного промислу є те, що він охоплює не тільки кустарне виробництво, яке задовольняє господарсько-ужиткові потреби, а й ремісничє, котре зорієнтоване переважно на ринок. З цієї причини, найбільш доцільним для нашої розвідки видається поняття «кустар-ремісник», запропоноване Ю. Александровичем, що позначає категорію людей, котрі працюють як на абстрактного споживача, так і на безпосереднього замовника [2, с. 488–490].

На наш погляд, виникнення обробки каменю як промислу відбувається у VIII–X ст., у період формування Києво-Руської держави, синхронно з розвитком ремесел і промислів у країнах Європи. У полеміці довкола цього питання, яка відбувалася в 70–80-х роках XX ст., найбільш переконливою нам видається позиція археолога П. Хавлюка. Він, досліджуючи мінеральний склад кам'яних порід і особливості виготовлення кам'яних жорен на території Вінниччини у V–XII ст., дійшов до висновку, що вони технологічно виготовлялися із цілих кам'яних заготовок, а не з кам'яних чи глиняних фрагментів, як вважали інші дослідники, та отримали широке розповсюдження на Русі шляхом мінової торгівлі [14, с. 35–36]. Це дало змогу автору дійти до думки про перехід

від використання первісних зернотерок до виготовлення кам'яних жорен із місцевих порід каменю як ефективнішого способу перемелювання зерна та якісно вищого етапу в господарському розвитку регіону. Можна погодитися з думкою І. Готуна, котрий, аналізуючи аргументи П. Хавлюка і здійснюючи спроби їх перевірки за матеріалами з інших регіонів України, відзначав: «Положення про те, що перехід від зернотерок до ротаційних жорен став “революцією” в господарстві і побуті — аксіоматичне, і прогресивність споживання виробів з борошна аргументації не потребує» [5].

Досліджуючи киево-руське ремесло, Б. Рибаків у своїй фундаментальній праці з історії ремесел та промислів «Ремесло Древней Руси» розглядав обробіток каменю як один із необхідних і чільних елементів господарського укладу, акцентуючи на поширенні виготовлення не тільки жорен, але й кам'яних надмогильних пам'яток і хрестів [10, с. 417–419]. Важливим є зауваження Б. Рибаків про те, що протягом X–XV ст. на території Русі переважав ручний процес обмолоту зерна, незважаючи на значне поширення із XII ст. водяних млинів [10, с. 420–421]. Це дає привід констатувати неабияке розповсюдження кам'яних жорен на Русі, виготовлення яких було можливим тільки в регіонах з наявними природними ресурсами. Узагальнюючи вищесказане, варто відзначити, що саме Б. Рибаків, на основі зібраних археологічних даних і писемних джерел, довів, що в часи Київської Русі, завдяки природно-кліматичним умовам, повністю сформувалася й розвивалася система ремесел і промислів, серед яких досить широко був представлений і каменотесний промисел.

Докази поширення кам'яних виробів на значних територіях Київської Русі ми знаходимо в одній з найвизначніших писемних пам'яток XI–XIII ст. — Києво-Печерському патерику. За свідченнями, уміщеними в «Житті» Феодосія Печерського (XI ст.) кам'яні жорна використовувалися в Печерському монастирі. Зокрема, автор «Життя» наголошує на безпрецедентній духовній силі Феодосія,

який міг примусити «бісів працювати в пекарні, повертати жорна» [1, с. VII]. З чого можемо зробити висновок про широке побутування кам'яних жорен як предметів господарсько-ужиткової сфери в XI ст., а також, що ці предмети мали певне сакральне смислове значення та знаково-символічний зміст.

Підтвердження і легітимність висновків щодо існування та побутування обробітку каменю в якості допоміжного промислового заняття середньовічної людини, знаходимо у праці А. Сванідзе «Деревенские ремесла в средневековой Европе», де за допомогою застосування порівняльно-історичного методу висвітлюється соціально-економічний аспект традиційних ремесел і промислів на теренах країн Європи та Північно-Східної Русі. На думку А. Сванідзе, потреба у фортифікаційному і житловому будівництві зумовила широке використання каменю в різних європейських країнах, завдяки чому професія каменяр (а не каменотеса) поряд із ковалем були найбільш поважними заняттями Середньовіччя. За твердженням авторки, наявність чітких термінів на позначення цих видів промислу є прямим доказом його сформованості як кустарного заняття [11, с. 65].

Геологи Б. Пастернак і В. Гаврилишин стверджували, що справжня каменярська промисловість, як частина каменотесного промислу, на Поділлі і Західній Україні з'явилася тільки у XII ст., із розбудовою замків і міст Галицько-Волинської держави [9, с. 33–34], окрім того, саме з цього періоду камінь почав експортуватися у країни Європи. Постійні князівські міжусобиці і монголо-татарські навали дали поштовх розбудові фортифікацій на теренах Галичини. Будівничі матеріали, згідно з геологічними даними та археологічними знахідками, були привезені з території Поділля.

Варто також зауважити, що утвердження феодального устрою призвело до посилення майнової та соціальної диференціації. Слушною є думка В. Уса про те, що надмогильний пам'ятник починає підкреслювати статус померлого. Майстри-каменотеси мали дотриму-

ватися певного канону, аби надгробник феодала відрізнявся від пам'ятника простолюдина [13, с. 203]. Очевидно, вказані процеси дали поштовх до розвитку техніки каменотесного промислу, а надмогильні пам'ятники та хрести почали переважати в асортименті виробів майстрів-каменотесів.

У дослідженнях українських мистецтвознавців висуваються протилежні припущення щодо зародження каменотесного промислу. Відомий український науковець К. Широцький, який заклав початок мистецтвознавчому вивченню кам'яних хрестів в Україні, стверджував, що початок традиції встановлення кам'яних хрестів співпадає із прийняттям християнства, адже разом із ним на українські землі була принесена система християнських звичаїв та обрядів [16, с. 142]. Подібної думки дотримувався також І. Малишевський, котрий намагався довести християнське походження придорожніх хрестів та «фігур», звернувшись до джерел церковної літератури [7, с. 325–326].

Частково торкався проблеми виникнення каменотесного промислу видатний український мистецтвознавець кінця ХІХ — початку ХХ ст. Д. Щербаківський. Дослідник розглядав також проблему генези кам'яних надмогильних, придорожніх та присадибних хрестів на українських теренах. Опираючись на факт встановлення у часи Київської Русі нових християнських маркерів на місці старих язичницьких, Д. Щербаківський зробив висновок, що звичай встановлювати хрести на пам'ятних місцях має суто християнський характер [18, с. 175–176]. Важливим є також зауваження автора про те, що поширення кам'яних хрестів починається з придорожніх, а не надмогильних, які входять у вжиток з остаточним утвердженням християнства в ціннісній та світоглядній системах українців [19, с. ХХ–ХХІ].

Існує ще одна цікава думка щодо традиції встановлення кам'яних хрестів. Російська дослідниця В. Яшкіна, вивчаючи особливості поширення кам'яних хрестів на територіях Новгородської та Псковської земель, вислов-

лює припущення, що цю традицію в Київській Русі, у першу чергу в Новгороді, найімовірніше запозичили зі скандинавських країн, де вказані пам'ятки були відомі вже у VIII–IX ст. [20, с. 79–80; 21].

Необхідно також розглянути гіпотезу дослідника кам'яних хрестів Українських Карпат П. Кузенка. Він стверджує, що початком розповсюдження кам'яних надмогильних знаків, слід вважати зародження торговельних зв'язків із Візантією, звідки й була запозичена ця традиція, а не факт прийняття християнства на Русі в X ст. Своє припущення автор аргументує знайденим надгробним знаком, який датується VI–VII ст. [6, с. 300–301]. Незважаючи на те, що доказова база вказаної гіпотези є незначною, вона не може не враховуватися в наукових студіях з історії каменотесного промислу.

Ю. Александрович висунув власну версію походження каменотесного промислу, який, на його думку, з'являється не раніше XIV ст., згідно зі знайденими ним збереженими написами та девізами на гербах та карнизах. Свої аргументи дослідник, окрім того, намагався обґрунтувати, базуючись на зібраному ним етнографічному та історичному матеріалі, а також наявних на той час працях з історії поширення та побутування кам'яних виробів на теренах Російської імперії, зокрема роботах А. Спіцина [12] та І. Шляпкіна [17]. Новий, економічно вищий етап промислу, дослідник датує кінцем ХVIII — початком ХІХ ст., коли на прохання місцевих поміщиків були завезені італійські та німецькі техніки обробки каменю, досконаліші за місцеві, і це, безперечно, дало поштовх не тільки розвитку технік і технологій промислу, але й значному розповсюдженню кам'яних виробів на територіях, що межували з Подільською губернією [2, с. 470–471]. Проте аргументи Ю. Александровича щодо часу виникнення промислу слід вважати помилковими, зважаючи на зібрані згодом археологічні джерела та геологічні дані, які яскраво засвідчують наявність промислу в більш ранні історичні періоди.

Таким чином, можемо відзначити два вектори припущень щодо виникнення каменотесного промислу. Перший із них базується на археологічних гіпотезах і джерелах, геологічних даних та економічних аргументах. Другий складають мистецтвознавчі наукові студії, у яких переважно наголошується, що поштовхом до виготовлення і встановлення кам'яних хрестів різного функціонального і сакрального призначення стало прийняття християнства.

Отже, проблема витоків каменотесного промислу є доволі дискусійною і потребує подальших досліджень. Варто зазначити, що із формуванням держави Київська Русь, у господарському укладі її мешканців зростає роль ремесел і промислів, серед яких чільне місце посідає каменотесний. Однією з основних рис промислу є його допоміжний характер і тісний взаємозв'язок із сільським господарством, як у часи Київської Русі, так і впродовж наступних історичних періодів.

1. *Абрамович Д. І.* Києво-Печерський патерик / під заг. ред. В. І. Клекотеня. – Київ, 1991. – 280 с. – (Репринтне видання).

2. *Александрович Ю.* Каменотесы-кустари и ремесленники Подольской губернии / Ю. Александрович // Кустарные промыслы Подольской губернии. – Киев, 1916. – С. 465–501.

3. *Воронцов П.* Очерки кустарной промышленности в России / П. Воронцов. – Санкт-Петербург, 1886. – 235 с.

4. *Гомилевский Н.* Кустарная промышленность в Херсонской губернии / Н. Гомилевский // Труды Комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. – Санкт-Петербург, 1882. – Вып. 8. – С. 1477–1907.

5. *Готун І. А.* Жорна на території Подніпров'я [Електронний ресурс] / І. А. Готун, А. В. Петраускас, Г. Ш. Черниш // Восточно-европейский археологический журнал. – 2001. – № 6 (13). – Ноябрь-декабрь. – Режим доступу : http://archaeology.kiev.ua/journal/061101/gotun_petrauskas_chernysh.htm.

6. *Кузенко П.* Традиції хресторобної культури в Україні / П. Кузенко // Мистецтвознавство України. – 2009. – Вип. 10. – С. 299–305.

7. *Мальшевский И.* О придорожных крестах // Труды Киевской духовной академии /

На наш погляд, остаточна трансформація обробки каменю в промисел відбувається впродовж VIII–XI ст., тобто в період формування та розквіту Києво-Руської держави. Цьому сприяла низка чинників, насамперед це — потреба мешканців у кам'яних жорнах і поширення їх на значних територіях Русі, а також прийняття християнства, що зумовило поступову відмову від язичницьких культів східнослов'янських племінних союзів і утвердження християнської символіки, яка проявилася у встановленні придорожніх та пам'ятних хрестів на місцях старих язичницьких маркерів.

Погляди дослідників щодо зародження промислу суттєво різняться, хоча майже кожен із них робить свій внесок у дослідження проблеми. Однак саме використання міждисциплінарного підходу дає змогу більш об'єктивно підійти до вирішення питання витоків каменотесного промислу на Східному Поділлі й окреслити основні фази його еволюції в господарському укладі та системі життєзабезпечення подолян.

И. Мальшевский. – 1865. – № 11 (ноябрь). – С. 323–428.

8. *Надольська В. В.* Етнологія : термінологічно-понятійний довідник / В. В. Надольська. – Луцьк, 2009. – 244 с.

9. *Пастернак С.* Початок каменярської промисловості на Західному Поділлі / С. Пастернак, В. Гаврилишин // Пам'ятники України. – 1973. – № 1. – С. 33–34.

10. *Рыбаков Б. А.* Ремесло Древней Руси / Б. А. Рыбаков. – Москва, 1948. – 793 с.

11. *Сванидзе А. А.* Деревенские ремесла в средневековой Европе : Учебное пособие для студ. вузов, обучающихся по спец. «История» / А. А. Сванидзе. – Москва, 1985. – 176 с.

12. *Спицын А.* Заметки о каменных крестах, преимущественно новгородских / А. Спицын // Записки Отдела русской и славянской археологии Императорского русского археологического общества. – Санкт-Петербург, 1903. – Т. 5. – С. 203–234.

13. *Ус В.* Узагальнена класифікація типологічних та композиційних характеристик православних надгробків / В. Ус // Техніка, естетика і дизайн. – 2013. – Вип. 12. – С. 202–209.

14. *Хавлюк П. І.* До питання про виготовлення жорен у Давній Русі / П. І. Хавлюк // Археологія : зб. наук. ст. – Київ, 1973. – Вип. 9. – С. 34–41.

15. Харизоменов С. А. Значение кустарной промышленности / С. А. Харизоменов // Юридический вестник Московского юридического общества. – 1883. – № 12. – С. 543–547.

16. Широцький К. Надгробні хрести на Україні / К. Широцький // Невичерпні джерела пам'яті. – Одеса, 1998. – Т. 1. Надмогильні хрести запорозьких козаків. – С. 140–165.

17. Шляпкин И. Древние русские кресты. Кресты новгородские до XV в. неподвижные и нецерковной службы / И. Шляпкин // Записки Императорского русского археологического общества. – Санкт-Петербург, 1907. – Т. 7. – Вып. 2. – С. 48–84.

18. Щербаківський Д. Буковинські і галицькі деревляні церкви, надгробні і придорожні хрести, фігури і каплиці / Д. Щербаківський // Невичерпні джерела пам'яті. – Одеса, 1998. – Т. 1. Надмогильні хрести запорозьких козаків. – С. 174–185.

19. Щербаківський Д. Українське мистецтво / Д. Щербаківський. – Київ ; Прага, 1926. – Т. 2. Буковинські і галицькі деревляні церкви. Надгробні і придорожні хрести, фігури і каплиці. – 96 с.

20. Яшкина В. К вопросу о распространении каменных крестов Древней Руси [Электронный ресурс] / В. Яшкина // Староладожский сборник. Материалы I–V конференций «Северо-Западная Русь в эпоху средневековья: междисциплинарные исследования». Старая Ладога, 1994–1998. – Санкт-Петербург : Старая Ладога, 1998. – С. 75–89. – Режим доступа : http://www.countrysite.spb.ru/Library/Ancient_cros.htm.

21. Яшкина В. Средневековые каменные кресты в традиционной культуре XIX–XX вв. [Электронный ресурс] / В. Яшкина // Антропология религиозности (Альманах «Канун»). – Санкт-Петербург, 1998. – Вып. 4. – С. 336–374. – Режим доступа : http://www.countrysite.spb.ru/Library/Croses_tradition.htm.